

5. Сагарда М. І. Організація бібліографії на Україні. Заснування Бібліографічної Комісії УАН // Журн. Бібліотекознавство та бібліогр. – 1927. – № 1. – С. 1–13.
6. Анкета для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні і про Україну. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 1–2.
7. Сагарда М. І. Бібліографічна комісія при УАН. Звідомна доповідь на засіданні Президії ВУАН // Вісті ВУАН. – 1929. – № 9–10. – С. 27–42.
8. Анкети для генерального обліку бібліографічної праці на Україні та про Україну за 1927 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, арк. 3–5.
9. Козоріс М. Стан бібліографічної праці // Життя і революція. – 1930. – Кн. 2. – С. 164–168.
10. Сагарда М. В. Бібліографічній Комісії ВУАН // Журн. Бібліотекознавства та бібліогр. – 1926. – № 2. – С. 122.
11. Відповідь на анкету для генерального обліку бібліографічної роботи на Україні та про Україну. Постійна комісія історико-географічного словника. – IP. НБУВ, ф. X ; Архів НАН, оп. 31422.
12. Анкети генерального обліку бібліографічної праці на Україні за 1927 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 201, 146 арк.
13. Відомості про стан бібліографічної праці наукових установ і бібліотек України за 1928 рік. – Архів НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 252, 180 арк.
14. Максименко Ф. П. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929 рр. Список бібліографічних праць, що стосуються до окремих місцевостей УРСР : Бессарабії, Дону, Криму / ВБУ при УАН. – К., 1930. – XX, 264 с.
15. Етнографічна комісія УАН // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 217–219.
16. Перший рік існування Української Академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – 176 с.
17. Бем А. Суб'єктивний характер бібліографії // Книгар. – 1919. – № 27. – С. 1815–1819.

УДК 091.1”17/183”:002.2.001

Юлія Рудакова,

мол. наук. співробітник НБУВ

**НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА В ДРУКАРНІ
ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ У XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.:
ТЕМАТИКА, ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧА
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИМІРНИКІВ
(З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

У публікації розглядається навчальна література, що видавалася у друкарні Почаївського Свято-Успенського монастиря у XVIII – першій третині XIX ст. латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту. Подано історико-книгознавчий аналіз представлених у НБУВ видань, їх репрезентативність у фондах бібліотеки, особливості збережених примірників. На основі аналізу складу і змісту видань проведено їхню видову систематизацію, висвітлено тематику та коло читачів.

Ключові слова: Почаївська друкарня, підручник, посібник, латинський шрифт, латинська мова, примірник.

Друкарня Почаївського Свято-Успенського монастиря, що розпочала свою діяльність у 1730-х рр., була у XVIII ст. єдиним великим видавничим підприємством на Волині і на початку XIX ст. значною мірою зберігала свої позиції. Її видавничий репертуар¹ у перше століття її діяльності був досить різноманітним. Поряд з літургійною літературою та виданнями, в яких висвітлювалися ті чи інші аспекти історії, організації та функціонування Церкви та церковних інституцій, у монастирській друкарні видавалися також твори світського характеру, зокрема підручники та література навчального змісту. На прикладах видань, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ), розглянемо підручники та посібники, видані у друкарні Почаївської Лаври до 1830 р. латинським шрифтом або з використанням латинського шрифту.

¹ До розгляду беруться книжки, надруковані латинським шрифтом, або ті, в яких латинський шрифт використано як паралельний або допоміжний. Твори, видані лише кириличним шрифтом, не розглядаються.

Почаївські василіани приділяли значну увагу друкуванню навчальної літератури, зокрема для шкіл або колегіумів, які при василіанських монастирях давали можливість отримати освіту ченцям і світській молоді. При деяких таких колегіумах було засновано «студії» для філософсько-богословської освіти ченців; для навчання на них потрібні були посібники з філософії, теології, поетики, риторики². Крім того, за угодою з луцьким єпископом Сильвестром Любенецьким-Рудницьким, підписаною в Рожищах 3 грудня 1772 р., Почаївська друкарня набула статусу офіційної дієцезіальної та повинна була видавати, зокрема, навчальну та виховну літературу³. Саме для освітянських потреб у Почаєві виходили друком підручники та посібники з таких дисциплін як риторика, логіка, філософія, математика, історія, латинська та російська мова тощо. Пізніше, після приєднання території Правобережної України до Російської імперії протягом 1793–1795 рр., підручники у Почаївському монастирі друкувалися також для потреб Волинської гімназії (з 1819 р. – Кременецького ліцею). У 1803–1832 рр. правобережні українські губернії входили до складу Віленського навчального округу, і Віленський університет як вищий навчально-адміністративний заклад округу повинен був, окрім іншого, контролювати друкарні на території округу, цензурувати їхню продукцію, а також забезпечувати усі підпорядковані йому школи різних рівнів навчальною літературою⁴. Однак значна віддаленість навчальних закладів Правобережної України від Вільно, недостатній рівень організації торговельних зв'язків у постачанні книжкової продукції практично унеможливлювали виконання функції віленського освітнього центру із забезпечення провінції підручниками. Крім того, завдяки активній діяльності візитатора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній Тадеуша Чацького (1765–1813) на Волині великого впливу набуло (хоч і на короткий термін) організоване 1800 р. у Варшаві Товариство друзів наук, і почаївські василіани, наприклад, погодилися друкувати дидактичні матеріали, рекомендовані Товариством⁵. З огляду на всі чинники на

² *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми.– Л.: Світ, 2002. – С. 278.

³ *Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku / oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski.* – Wrocław ; Kraków : Wydawnictwo PAN, 1960. Zesz. 6 : Małopolska–Ziemie Ruskie. S. 61.

⁴ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Lublin : Wydawnictwo KUL, 1991. – Т. 1: Uniwersytet Wileński. – S. 162, 178; т. 2: Szkoły podstawowe i średnie. – S. 299–300.

⁵ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т. 2. – S. 300.

початку XIX ст. друкарня Почаївського монастиря зберігала свої позиції як виробник друкарської продукції для навчальних потреб.

Репертуар Почаївської друкарні, зокрема навчальна література, що видавалася в ній, досліджені недостатньо. У працях, де висвітлюється розвиток друкарської справи на українських теренах або досліджується історія Почаївського монастиря та його друкарні, у кращому випадку зазначається факт виготовлення друкарської продукції навчального змісту та перераховуються окремі видання⁶. Деякі видання навчального характеру проаналізовано у статтях Р. Кисельова⁷.

У XVIII ст. на території Правобережної України латинська мова залишалася мовою викладання в навчальних закладах різного рівня, відповідно нею друкувалися підручники, насамперед з таких класичних дисциплін як риторика та логіка. Так, 1764 та 1771 рр. в Почаєві було видано підручник з риторики під назвою «*Erithome praeceptorum rhetoricorum selectissimis exemplis distinctorum in gratiam et commodiorem usum iuventutis scholarum Ordinis S. V. M. facta...*». У НБУВ у відділі бібліотечних зібрань

⁶ Див., наприклад: *Білик В.* Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 рік // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування : наук. зб. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 23–29; *Запаско Я. П.* Мистецтво книги на Україні. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 238; *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання... – С. 278–282; Книга і друкарство на Україні. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 68; *Маслов С. І.* Етюди з історії стародруків. XI–XII. – К., 1928. – С. 25–51; *Петрушевич А. С.* Историческое известие о древней Почаевской обители чину Св. Василия Великого и типографии ее, с росписью в той печатанным книгам // Галичанин : литературный сборник, издаваемый Б. А. Дидецим.– Л., 1863. – Кн. 1, вып. 3, 4. – С. 158–181; *Романова А. А.* Книгоиздательская деятельность Почаевского монастыря (1732–1830) // Почаевский сборник / отв. ред. : Н. В. Колпакова. – СПб.: Альфарет, 2007. – С. 12; *Тиховский Ю.* Мнимая типография Почаевского монастыря (с к. XVI до 1-й четв. XVIII в.). – К., 1895. – [2], 68 с. – (Оттиск из журн.: Киевская старина. – 1895. – № 7. – С. 1–35; № 9. – С. 248–281); *Drukarze Dawnej Polski od XV do XVIII wieku.* – S. 62.

⁷ Див., наприклад: *Киселев Р. Е.* Издания Почаевского Успенского монастыря в отделе старопечатных и редких книг Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского // Федоровские чтения. – М.: Наука, 2005. – С. 380–387; *Його ж.* Жанровий репертуар україномовних видань Почаївського Успенського монастиря XVIII – першої третини XIX століття // Вісн. Львів. ун-ту ім. Івана Франка. – Л., 2006. – Вип. 1. – С. 72–88; *Його ж.* Україномовні категоризації почаївського друку та їх лексика // Актуальні проблеми української лінгвістики. Теорія і практика. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 64–74.

та історичних колекцій (далі – ВБЗІК) у складі колекції бібліотеки Київської духовної академії (далі – КДА) є примірник видання 1771 р.: фоліація [1], 124, [2] арк.; формат 12°; бібліографія: Estreicher, t. 16, s. 79; Запаско, Ісаєвич, 2620⁸. 1778 р. цей підручник перевидавався під дещо зміненою назвою: «Summula præceptorum rhetoricorum selectissimis exemplis distinctorum in gratiam et commodiorem usum juventutis scholasticæ facta»: фоліація [3], 80 арк.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 30, s. 55; Запаско, Ісаєвич, 2955. У НБУВ у відділі стародруків та рідкісних видань (далі – ВСРВ) зберігається п'ять примірників цього видання, з них два мають шифри бібліотеки Волинської духовної семінарії, один – запис про приналежність до зібрання бібліотеки Загорівського монастиря отців василіан (нині в Локачинському районі Волинської області), два – записи про приналежність приватним особам – отцю Симону (F. Simones) та отцю василіанину Ігнатію Микульському («R. F. Ignacius Mikulski O. S. V. M.»).

«Rhetorica ecclesiastica ad tyronum institutionem. Auctore D. Thoma Vari sacerdote campiensi» (1776) – підручник з церковної риторики військового священника Ф. Барі, передрукований з неапольського видання 1724 р.: пагінація [8], 1–128, 124–248 [i. e. 253], [13] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 12, s. 373; Запаско, Ісаєвич, 2820. У ВСРВ зберігається два примірники цього видання зі старими шифрами бібліотеки Волинської духовної семінарії; на одному з них є також напис попереднього власника: «Ex Libris L. Kięsicki» («Екслібрис Л. Кенцицького»).

Для потреб молоді, що вивчала риторику, 1771 р. було перевидано дві промови Цицерона «Mowy Cucerona przeciwko Katyline i za Markiem Marcellem»: пагінація [33], 275 [i. e. 273] с. [остання колонцифра помилкова]; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 14, s. 256; Запаско, Ісаєвич, 2616. Текст надруковано паралельно латинською та польською мовами. Переклад з латинської мови здійснив професор риторики у Collegium Nobilium Товариства Ісуса у Варшаві отець Ігнацій Нагурчевський (Ignacy Nagurczewski; 1725–1811). Промовам передує загальний вступ, у якому перекладач розмірковує над прийомами ораторського мистецтва загалом, а також порівнює риторику Цицерона та Демосфена. У невеличких передмовах до кожної промови висвітлюється історичний контекст виголошення цих промов. До тексту додано наукові посилання та примітки.

⁸ Бібліографія подається скороченою такими виданнями: *Estreicher K. Bibliografia Polska*. Т. 1–35. – Кракув, 1872–2007; *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні: у 2-х кн., 3-х ч. – Л.: Вища школа, 1981–1984; *Почаевский сборник / отв. ред. Н. В. Колпакова.* – СПб.: Альфарет, 2007. – 216 с.

Видання оздоблене смужками з виливних прикрас, ініціалами⁹. У ВСРВ зберігається два примірники цього видання зі старими шифрами бібліотеки Волинської духовної семінарії.

Підручник з логіки у Почаєві було видано 1780 р.: «Institutiones logicæ seu dialecticae alumnis philosophicæ pernecessaria brevissime collecta»: пагінація [4], 1–62, 73–93 [i. e. 83] с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 18, s. 583; Запаско, Ісаєвич, 3038. Книгу присвячено кафедральному архідиякону та офіціалу Луцької дієцезії Я. К. Б. Подгороденському (Jan Kanty Bożydar Podhorodeński). Видання оздоблено кінцівкою з рослинним орнаментом, ініціалами та двома схемами, перша з яких є гравюрою схеми, яка у формі дерева ілюструє співвідношення між категоріями, а друга – графічною схемою, яка демонструє протилежність і підпорядкованість суджень. У ВСРВ зберігається три примірники цього видання. Всі вони містять власницькі записи та інші написи різного змісту. Наприклад, на зовнішньому форзацному аркуші верхньої кришки оправи одного з примірників коричневим чорнилом написано: «Нає dialectica est Josephi Maniecki Anno 1802 Die 21 Noebrij. Kto ię ukradnie temu ręka upadnie. Kto ię schowa pod futro to go oburzę dzis albo iutro ato nie zawadnie. Dał w Łucku Die 21 Noebri». Ця діалектика – Йозефа Манецького, 21 листопада 1802 р. Хто її вкраде, тому рука всохне. Хто її сховає в себе, той швидко пожалкує. Дано в Луцьку 21 листопада»¹⁰. Поряд, на внутрішньому форзацному аркуші, напис тим же почерком: «Ja tez przyłączam. Nayswiętsza Panno formuj mi ręke abym mógł opisać Syna twego męke Przed zaczęciem iakiey sprawy odday Bogu chonor prawy In primis Deo Suplica» Також додаю. Пресвята Діво, керуй мою рукою, щоб я зміг описати Страсті твого Сина. Перед початком будь-якої справи вшануй Господа. Насамперед помолись». Перша частина вислову повторюється на звороті внутрішнього форзацного аркуша нижньої кришки оправи, а поряд – інший напис, характерний своїм повчальним звучанням: «Kto naukę miewa Ubogim niebuwa» («Учений бідним не буває»). В іншому примірнику на зовнішньому форзацному аркуші верхньої кришки оправи містяться два власницькі написи: «Ad Usus Sewiecki», «Ad Usus Witalis Malewicz» («Належить Севецькому»; «Належить Віталію Малевичу»). На титульному аркуші – запис про

⁹ Усі ініціали, про які буде згадано, є гравюрою-обрамленням для заголовної букви більшого, ніж основний текст, розміру.

¹⁰ Записи подаються з оригінальною орфографією та пунктуацією. При перекладі передано зміст висловів, а не дослівне тлумачення слів.

приналежність до бібліотеки Луцької кафедральної семінарії та відтиск власницької печатки з зображенням гербу Лещиц (Leszczyc). Третій примірник видання, на відміну від попередніх, має паперову обкладинку (не оправу), від якої збереглася лише нижня частина. На його титульному аркуші містяться старі бібліотечні шифри та запис власника, найімовірніше ченця: «P. F. M. á S. M.».

Один з найпопулярніших підручників Нового часу – латинську граматику отця єзуїта Еммануеля Альвареса (Manuel Alvarez) «De institutione grammatica libri tres» – у Почаєві надрукували 1782 р. з латинсько-польського каліського видання 1773 р. Почаївське видання Альвара (Alwar), як на польських землях називали цей підручник, складалося імовірно лише з першої книги, наприкінці якої додавався невеликий розділ у формі запитань і відповідей для практичної перевірки знань учнів – «Zaprawa gramatyczna»: пагінація: 322, [30] с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 3124; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера (t. 12, s. 126–129) зазначено низку інших видань, аналізованого немає. Видання оздоблене гравюрою із зображенням стопи Почаївської Божої Матері (на звороті титульного аркуша). Цей підручник латинської граматики, в якому втілено принцип заучування матеріалу напам'ять, був розрахований на декілька років навчання та використовувався в усіх єзуїтських школах з 70-х рр. XVI ст. до, щонайменше, середини XIX ст. Після скасування Ордену єзуїтів 1773 р. деякі ордени, наприклад піари, запровадили у своїх школах свій підручник. Однак Альвар продовжував передруковуватися ще у першій половині XIX ст. У ВСРВ зберігається чотири примірники почаївського видання цього підручника, а три з них складені так, як зазначено вище; у четвертому примірнику до першої приплетено другу та третю книги з іншого, імовірно каліського видання 1773 р., а також Катехізис Петра Канізія (Petrus Canisius; 1521–1597), що входив до складу зазначеного каліського видання. Всі примірники містять ті чи інші написи, що засвідчують власницьку принадлежність підручників. Так, примірником, у якому переплетено всі три частини підручника, користувався якийсь Йосафат (Josafat). На одному з примірників, які містять лише першу частину підручника, є напис, з якого стає відомо про те, що у січні 1864 р. він належав монаху василіанину Мартисію Варавському (Martysy Warawski); також на ньому є штамп бібліотеки Обласного науково-дослідного краєзнавчого музею в м. Житомирі. На форзацах двох інших примірників багато записів типу «проби пера». Форзаці цих двох книжок цікаві ще й тим, що при оправленні для них використано фрагменти почаївського видання про садівництво

«Zabawa ogrodowa», що видавалося принаймні двічі – 1798 та 1808 рр.: формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 5, s. 216, t. 14, s. 522, t. 34, z. 1, s. 6 (рік помилковий); Запаско, Ісаєвич, 4006; Почаевский сборник, 172. Можна припустити, що частина накладу Альвара затрималася на складі друкарні та була оправлена (з використанням фрагментів пізніших видань) та пушена в обіг пізніше.

Серед інших «мовних» підручників популярними у почаївських друкарів були російські та російсько-польські букварі та граматики. Так, 1778 р. було видано російську граматику, яку її автор, М. Любович (M. Lubowicz), уклав на замовлення та присвятив впливовому політику та письменнику, князю Адамові Казиміру Чарториському (książe Adam Kazimierz Czartoryski; 1734–1823): «Grammatyka Rosyjska»; пагінація [8], 1–48, 48–193 [i. e. 194], [3] с.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 17, s. 328, t. 21, s. 486; Запаско, Ісаєвич, 2941. Прізвище автора вказано наприкінці присвяти. У передмові до читача підкреслюється, що основою для підручника стала граматика Михайла Ломоносова. У книзі використовуються латинський, гражданський і кириличний шрифти. Вона оздоблена гравюрою на титульному аркуші, ініціалами, кінцівками. У НБУВ примірник цього видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. При його оправленні у друкарні для форзаців використано фрагменти видання твору Саллюстія «Historia o wojnie z Katyliną» (1776), про яке буде мова нижче.

Ще одна російська граматика побачила світ у Почаєві 1809 р. під двомовною назвою «Грамматика російського языка в пользу польского юношества в Волынской гимназии изданная Михаилом Бутовским = Grammatyka języka rossyjskiego dla użytku młodzi polskiej w Gymnazjum Wołyńskiem wydana przez Michała Butowskiego»: пагінація [16], [4], 5–342, [9] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 1, s. 171. Текст у цьому підручнику подається паралельно російською та польською мовами, вірші у прикладах наводяться російською мовою без перекладу. Акцент зроблено на гражданську абетку, але також подаються кириличні букви та цифри. У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цієї граматики. На одному з них є запис про дарування книги у бібліотеку КДА 2 липня 18[7]4 р. Зовнішній вигляд примірника свідчить про активне користування книжкою у минулому.

1828 р. вийшов друком «Букварь для обучения юношества чтению по російски, по польски и по славенски, с присовокуплением наставления, как учить вместе читать и писать: также молитв, нравочения, басен, слов и проч. = Elementarz dla uczenia młodzi czytać po rossyysku, po-polsku i po

słowieńsku; z dodaniem przepisu, iak łatwiej iest nauczać razem czytać i pisać: tudzież modlitw, nauki obyczaiowej, baiek, wokabuł, i t. d.» пагінація [2], 71 [і. е. 70] с. [остання колонцифра помилкова]; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 6, s. 90. Текст у підручнику подається паралельно російською та польською мовами, а також церковнослов'янською та польською мовами; приклади – прислів'я, молитви тощо – наводяться також паралельно, але другою мовою подається не переклад, а відповідні аналоги. Наприкінці книжки вміщено російсько-польський словничок, таблицю чисел («церковні», тобто букви кириличного шрифту з титлами, арабські, римські, а також «гражданські», тобто передані словами гражданським шрифтом), таблицю множення. Отже, як видно з назви книжки та її змісту, це видання має більш універсальний характер, ніж просто буквар. Для полегшення сприйняття матеріалу крім прийому паралельної подачі тексту використано курсив для виділення термінів, пояснень, також більшим шрифтом надруковано літери в абетках. У НБУВ зберігається два примірники цього видання у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. Один з примірників цікавий своїми форзацами, на які при опрацюванні у друкарні використано фрагменти польськомовного видання молитов. Розмір основного тексту, що складається з дев'яти рядків, становить 49x38 мм, висота всього набору (колонцифра, 9 рядків і кустод) становить 59 мм; формат, можливо, 24°. Відомості про це видання поки що не вдалося відшукати в бібліографічних покажчиках.

Наступне видання букваря було невеликим за розміром, але за своїм змістом ще універсальнішим: «Nauka czytania pisma polskiego dla małych dzieci z różnem nabożeństwem i katechizmem katolickim» 1830 року видання: фоліація [20] арк.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Склад видання: абетка, склади, молитви, катехізис, таблиця чисел арабських і римських, наприкінці колядка «Koleśda dla małych dzieci». У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цього видання. В них обох для форзаців при опрацюванні у друкарні використано фрагменти першої частини видання «Nauki powszechnie w sposób katechizmowy» (1807), про яке буде мова нижче.

Схожу структуру має підручник «Elementa puerilis institutionis pluribus in locis reformata, piisq[ue] orationibus ac Doctrina Christiana aucta», виданий у XVIII ст. без зазначення року: фоліація [42] арк.: грав.; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 4147; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера (t. 16, s. 39) зазначено низку інших видань, аналізованого немає. Склад видання: абетка, склади, молитви паралельно латинською та польською мовами (через рядок), літанія Діви Марії, латинсько-польський словничок,

прислів'я – вправи для маленьких дітей, виклад засад християнського вчення у формі запитань і відповідей, арабські та римські числа від 1 до 100, віршики-поради, – як вчитися гарно писати та приклади гарного написання літер, наприкінці – вірш-порада дітям добре себе поводити та навчатися, оскільки наука – це скарб. У виданні широко використано курсив для полегшення зорового сприйняття матеріалу: ним виділено підзаголовки, польськомовний (на відміну від латиномовного) варіант молитов і прислів'їв, польські слова у словничку. Для ілюстрації того, як правильно та гарно писати, вміщено зображення руки, що тримає перо (чомусь догори ногами до тексту-пояснення). Видання має форту, оздоблене гравюрою з зображенням Розп'яття, кінцівкою. У НБУВ примірник видання зберігається у ВСПВ.

До категорії проаналізованих граматик і букварів за змістом дотичний також «Лексікон, сиречь словесник славенскій, имеющ в себе словеса первее славенская азбучная, посем же полская благопотребный к виразумению словес славенских обретающихся в книгах церковных» 1804 року видання: фоліація [88] арк.; формат 8°; бібліографія: Почаевський збірник, 118; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Це окреме видання лексикону, вміщеного в «Богословіи нравоучительной» (про неї буде мова нижче) 1751 та 1756 рр. Як бачимо з назви, це церковнослов'янсько-польський словник. У НБУВ два примірники «Лексікону» зберігаються у ВСПВ і у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

3-поміж інших підручників і допоміжної літератури, що друкувалася у Почаєві, можна виділити підручники з історії та географії.

1776 р. «для подвійної користі шкільної молоді» було перевидано історичний твір Саллюстія «Kaja Krispa Sallustiusza historia o woynie z Katyliną»: пагінація [9], 207 с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 27, s. 35; Запаско, Ісаєвич, 2850. Текст надруковано паралельно латинською та польською мовами. У передмові перекладач – отець єзуїт Давид Пільховський (Dawid Zygmunt Pilchowski (1735–1803), з 1783 р. – професор літератури у Віленському університеті) – підкреслює, з одного боку, користь вивчення стародавньої історії, а з іншого – складність латинської мови Саллюстія і, відповідно, зручність вивчення мови за наявності перекладу. Крім того, для кращого розуміння як перекладу, так і змісту до тексту додано наукові посилання та примітки. Видання оздоблене смужками з виливних прикрас, ініціалами. У ВСПВ зберігається два примірники цього видання, на одному з них – запис про приналежність кременецьким отцям василіанам, а також старі шифри бібліотеки Волинської духовної семінарії.

1801 р. у Почаєві анонімно вийшов популярний, багато разів передрукований (з 1786 р.) шкільний підручник з історії Давньої Греції отця піара Вінцентія Скретуського (Wincenty Skrzetuski; 1745–1791) «Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę IV. Dzieje greckie zawierająca»: пагінація [3], 109, [3] с.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає, зазначено інші видання кінця XVIII – початку XIX ст. (t. 28, s. 207; t. 4, s. 272). У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається примірник цього видання, переплетений разом з підручником зі стародавньої історії, без титульного аркуша; очевидно, це видання: [Skrzetuski, Józef Kajetan; 1743–1806]. «Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę III»: друк не почаївський; пагінація [1], 3–69, [1], 74–114, [2] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 28, s. 204; t. 4, s. 272. Ці підручники для третього-четвертого класів народних шкіл, за інформацією з «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера, часто видавалися разом, але в цьому примірнику переплетено видання різних друкарень.

У 1817 р. було видано «Dzieje od stworzenia świata aż do roku 1816. czyli rys historyi powszechnej wszystkich narodów, chronologicznie ułożony z przydatkiem wynalazków uczonych ludzi i opisaniem dokładnem batalij w ostatniej epoce zaszł» доктора теології, історика отця В. Марчинського (Wawrzyniec Marczyński; 1778–1845): пагінація [8], 1–209, 300–304 [i. e. 215] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 3, s. 68, t. 6, s. 493. Ім'я автора вказано наприкінці присвяти. Видання присвячене єпископу Кам'янецько-Подільської дієцезії ксьондзу Боргіашові Мацкевичу (Franciszek Borgiasz Lukasz Mackiewicz; 1765–1842). На звороті титульного аркуша вміщено цензурний дозвіл, підписаний у Вільно 17 жовтня 1816 р., згідно з яким 6 примірників видання спершу повинні були надійти до Цензурного комітету: один примірник – для самого комітету, два – для Департаменту Міністерства освіти, два – для Імператорської публічної бібліотеки та один – для Імператорської Академії наук. Після цього книжки можна було розповсюджувати. Для зручності читання тексту великими літерами набрано назви розділів, на поля винесено хронологію подій. У ВБЗІК зберігається два примірники цього видання у складі колекції бібліотеки КДА. На одному з примірників є запис про приналежність до бібліотеки почаївських василіан.

Підручник з географії «Geografia starożytna stosowana do dzisiejszej, z krótką wiadomością o chronologii podług przedniejszych w tym względzie wzorów, dla pożytku uczącej się młodzie, językiem polskim ogłoszona» професора історії Кременецького ліцея Юзефа Ульдинського (Juzef Uldyski; 1792–1863) вийшов друком, як зазначено на титульному аркуші,

в Почаєві та Кременці 1819 р.: пагінація [20], 1–90, 100–329, 329–415, 417–418, 418–419, 421–422, 422–423, 425–467 [i. e. 458], [79] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 4, s. 598. На звороті титульного аркуша вміщено цензурний дозвіл, схожий на той, що у підручнику з історії 1817 року видання. На примірнику, що зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА, є запис про приналежність до бібліотеки кременецьких василіан.

Крім шкільних підручників і посібників, букварів, почаївські василіани друкували у значних кількостях книжки для християнського виховання та вивчення засад християнського віровчення. Протягом другої половини XVIII ст. вийшли друком кириличним шрифтом шість різних видань поширеного катехізиса «Богословія нравоучительная», в якому викладалися засади греко-католицької теології та обрядовості; ще два видання аналога цього твору було надруковано польською мовою. Ця книжка, за словами П. Г. Житецького, стала «настільною книгою уніатського священства, що замінила йому шкільну науку»¹¹. Латинський шрифт використано у виданнях «Богословія нравоучительной» 1751, 1756, 1787 рр. як другий у паралельному тексті староукраїнською та польською мовами (зокрема у перших двох – у лексиконі), у виданнях 1776, 1779, 1793 рр. – як допоміжний у посиланнях: формат усіх видань 4°; бібліографія: Estreicher, t. 13, s. 232; Запаско, Ісаєвич, 1738, 1956, 2804, 2961, 3375, 3679; Почаевский сборник, 6, 8, 82, 97. У ВСРВ ці видання представлені багатьма примірниками: 1751 р. – 6 примірників, 1756 р. – 11 повних примірників і 4 фрагменти, 1776 р. – 5 примірників, 1779 р. – 13 повних примірників і 1 фрагмент, 1787 р. – 16 повних примірників і 3 фрагменти, 1793 р. – 7 примірників. У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігаються примірники видань 1751, 1756 і 1787 рр.

Польською мовою (окремі слова – латинською та церковнослов'янською мовами) твір був укладений коректором Почаївської друкарні отцем Пантелеймоном Кульчицьким (Pantaleon Kulczycki) і мав назву «Treść teologiczney nauki obyczajney z autorów klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i pojęcia osobom duchownym oyczystym językiem... wybrana»: 1787 р. – пагінація [2], 1–29, 1–591, 591–644 [i. e. 645], [6] с.: 1 грав.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 20, s. 369; Запаско, Ісаєвич, 3404; 1792 р. – пагінація [2], 1–262, 270–331, 331–435 [i. e. 429], [4] с.: 1 грав.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 20, s. 369; Запаско, Ісаєвич, 3660. Видання оздоблене

¹¹ Цит. за: Кисельов Р. С. Жанровий репертуар... – С. 77.

гравійованою схемою родинних зв'язків і співвідношення між поколіннями родичів. Примірник книжки «Teść teologiczney nauki obuczayney» 1787 року видання, що зберігається у ВСПВ, має запис про приналежність до книгозбірні Любарського Свято-Георгієвського монастиря отців василіан (нині у Житомирській області). У ВБЗІК є два примірники стародруку зазначеного року видання: у складі колекції бібліотеки КДА, що містить запис «Ex Libris Leonis Kięcicki Ord. S. V. M. 1791 Anno [...]» («Екслібрис Леона Кенцицького Чину Св. Василя Великого 1791 р. [...]»), та колекції бібліотеки Університету Св. Володимира. Видання 1792 р. представлено у ВСПВ сімома примірниками. На трьох з них є власницькі записи, зокрема один примірник належав до бібліотеки Загорівського монастиря отців василіан (нині в Локачинському районі Волинської області), два інші – отцю василіанину Тарасу Гунчаковському (Tarazy Hunczakowski) та отцю Ноплеру Тишкевичу (Nopler Tyszkiewicz).

За матеріалами лекцій, що читалися у дієцезіальному училищі для майбутніх священиків, викладач і управитель Луцької семінарії Федір Басарабський підготував до друку та опублікував 1771 р. підручник з догматичного та морального богослів'я для дієцезіальних училищ під назвою «Писмена си есть начатки догмато-нравоучителныя богословіи образом народовещанія... Т. 1»: пагінація [50], 922, [2] с.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 9, s. 399; Запаско, Ісаєвич, 2603 (=2573). Основний текст підручника написано книжною українською мовою, латинський шрифт використано у кінцевих після глав примітках. У ВСПВ зберігається 6 примірників цього видання. Два з них мають старі шифри та наліпки бібліотеки Волинської духовної семінарії, один – бібліотеки Подільської духовної семінарії; один примірник (без титульного аркуша) за записом 1854 р. був у складі Почаївської лаврської бібліотеки; один примірник згідно з записом на титульному аркуші належав Фомі Більському («Ex Libris Thomae [Bilski A. C. P. R. D. L.] mpp.»).

У 1780–1781 рр. вийшли два видання (відрізнялися лише титульним аркушем, його зворотом і дозволом на друк) перекладеного з французької мови твору про церковні таїнства, призначеного для навчання священиків, котрі виховували та вчили свою паству: «Pasterz w powinnościach urzędu swego objaśniony, albo nauka o sakramentach kapłanowi staraniem dusz ludzkich obowiązany, i innym ludziom wielce pożyteczna. Т. 1» та «Zbiór wiadomości o sakramentach śś. u innych powinnościach kapłanów służenie dusz powierzone mających... , dla pożytku tak tychże kapłanów, iak u wiernych chrystusowych. Т. 1»: пагінація однакова: [12], 1–169, 190–214 [i. e. 194] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 24, s. 108, t. 35, s. 102; Запаско, Ісаєвич,

3113. Стародруки оздоблені кінцівками, ініціалами, виливними прикрасами. У ВСПВ зберігається по два примірники обох видань. На книжках «Pasterz'a» є власницькі записи та екслібриси: на одному – записи «Ad Eclesicum Humanensem Liber Imis» («Уманської церкви книга перша») та «Dobrzeiewski» («Добжеєвський»), на другому – запис і шрифтовий екслібрис отців домініканців: «RR. PP. Missionarior. OP.» («Отці місіонери Ордену братів-проповідників») та «Ex Bibliotheca Conventus Lubarensis Ordinis Predicatorum 1808» («Бібліотека Любарського монастиря Ордену братів-проповідників 1808»; нині – у Житомирській області).

1807 р. у трьох частинах вийшов перекладений з французької мови неназваним ченцем-василіанином великий за обсягом, складений у формі катехізиса підручник «Nauki powszechnie w sposób katechizmu, w których tłumacza się krótko z pisma i z tradycyi historia, fundamenta religii, obyczajność chrześcijańska, sakramenta, modlitwy, ceremonie, i zwyczaje kościoła. Napisane... do uzycia tak dawnych, iak nowotnych katolików, a oraz i dla tych, którzy są obowiązani do nauczania; z dwoma katechizmami skroconymi dla dzieci»: пагінація: Ч. 1. – [16], 1–101, 103–113, 111–227, 227–317, 317–345, 345–459, 500–502, 502–671, 671–684 [i. e. 651], [9] с.; Ч. 2. – [2], 1–71, 71–78, [1], 81–186, 188–281, 283–409, 500–508, 508–509, 600–609, 700–707 [i. e. 436], [5] с.; Ч. 3. – [2], 1–86, 67–206, 306–318, 309–372, 372–467, 467–488, 479 [i. e. 417], [9] с.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 3, s. 217. До тексту додано посторінкові примітки. Як видно з назви, у цьому творі викладаються засади християнського життя та обов'язки християнина; він призначений для широкого кола читачів (учнів) різного віку. У НБУВ два примірники другої частини видання зберігаються у ВСПВ, натомість два примірники всіх трьох частин знаходяться у фондах ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

Ще одним різновидом церковної навчальної літератури, який варто виділити, є катехізиси. Вище зазначалося, що вони входили як складники до букварів, але почаївські василіани друкували їх також як самостійні видання. 1756 р. вийшов друком двомовний, перекладений «з різних мов» отцем василіанином Макарієм Нероновичем (Makary Neronowicz) твір «Краткій катихізм історическій, от писаній Ветхаго и Новаго Завета избранный, не токмо правоверным христіаном, но наипаче всем іереєм парохіальным, обучения ради себе в історіях писаній святых всепотребный... = Krótki katechizm historyczny z Pisma świętego tak Starego iako u Nowego Zakonu wybrany, nie tylko prawowiernym chrześcianom, lecz osobliwie wszystkim kapłanom parochialnym, dla ćwiczenia się w historyi Pisma Bożego wielce potrzebny...»: фоліація 98, [4] арк.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 23, z. 1, s. 83–84; Запаско, Ісаєвич, 1960; Почаевский сборник, 10.

Польськомовний титул з вихідними даними надруковано на звороті титульного аркуша у рамці з виливних прикрас. Натомість текст катехізиса, а також зміст книжки подано у дві колонки паралельно українською та польською мовами. Текст твору складається з двох частин, кожна з яких ділиться на 29 тематичних лекцій. Останні поділяються на частину текстову та частину питань і відповідей. Для полегшення сприйняття матеріалу всі лекції мають короткі назви, їхні заголовки виділено більшим шрифтом і курсивом. У ВСРВ зберігається три примірники цього видання, один з них у минулому був у фондах бібліотеки КДА, другий має запис про приналежність до бібліотеки Тригірського Преображенського монастиря (нині у Житомирській області), третій (без титульного аркуша), судячи з численних записів на форзацах, був у власності чи користуванні значної кількості осіб духовного сану. Ще один примірник видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА; він має запис про приналежність до бібліотеки Почаївської Лаври у 1854 р.

1772 р. вийшов друком твір Корнелія Срочинського (Cornelius Sroczyński) «Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O. S. Basilii Magni...», частина якого «Katechizm krótko zebrany: Przednieysze wiadomości do zbawienia potrzebne w sobie zawieraiący na missyach Zakonu S. Bazylego Wielkiego Prowincyi Koronney zwyczajny» має власний титульний аркуш: фоліація: арк. 84–115, [3]; формат 8°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 2672, 2673; Почаевский сборник, 168, 169; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. Власне катехізис у виданні займає арк. 86–99, решту – молитви, поради християнам, «Pieśni nabożne». У НБУВ примірник видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА. Переклади цього катехізиса церковнослов'янською та українською мовами виходили у Почаєві 1790 та 1819 рр.¹²

Для широкого кола читачів призначено укладений холмським уніатським єпископом Порфирієм Скарбком Важинським (Porfiry Skarbek Ważyński; 1730–1804) і виданий 1792 р. «Katechizm albo Krótkie zebranie nauki chrześcijańskiej, dla pożytku dusz ludzkich spisane, do druku podane i na dwie klasy podzielone»: пагінація [3], 4–208 с.: 1 грав.; формат 8°; бібліографія: Estreicher, t. 32, s. 267, t. 19, s. 186; Запаско, Ісаєвич, 3673. Ім'я автора вказано у вступі. Також там зазначається, що всі парафіяни у віці від семи років кожного святого дня повинні ходити до церкви (у холодну пору – до школи) на навчання за цією книжкою. Вони всі вважаються учнями першого класу, а коли «учні» засвоять матеріал і складуть іспит –

¹² Див.: Кисельов Р. С. Жанровий репертуар... – С. 79–80.

перейдуть у другий клас. Видання прикрашено він'єтками та кінцівками, на звороті титульного аркуша вміщено гравюру із зображенням св. Миколая та підписом «S. Mikołaj Biskup Mirenski Cudotworca». У ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА зберігається два примірники цього видання. На одному з них є печатка бібліотеки Полоцької уніатської духовної семінарії, на іншому – запис латинською мовою про приналежність монаху-василіанину А. Нарбуту («Hujus Libri Successor est A. Narbutt. Ord. S. B. M. Monachus»).

1806 р. почаївські василіани надрукували «Katechizm rzymski, z wyroku Synodu Trydentskiego ułożony, z rozkazu Piusa V papieża po łacinie wydany, na różne języki w różnych krajach przełożony, potym od Klemensa XIII osobliwie zalecony dla iednostayney nauki chrześcijańskiej»: пагінація [7], 1–115, 114–206, 210–265, 259–266, 275–276, 276–297, 299–407 [i. e. 404], [58] с.; формат 4°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає, зазначено інші видання XVII – початку XIX ст. (t. 19, s. 181–183; t. 2, s. 365). Цей катехізис укладено з метою протиставити «справжню науку святої віри» лютеранській і кальвінській «ересі» та усунути розбіжності, що виникли у катехізисах, виданих у різні роки. Книжка призначалася для плебанів (парафіальних священиків), які повинні були демонструвати перед церковним начальством свої знання цього катехізиса, а також читати його парафіянам під час проповідей. У виданні широко використано великі літери та курсив для виділення частин і підрозділів. Його оздоблено заставками, кінцівками, виливними прикрасами. У ВСРВ зберігається один примірник видання з записом про приналежність василіанській школі в Умані.

1815 р. вийшов друком «Katechizm mały dla dzieci»: фоліація [32] арк.; формат 8°; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. У НБУВ примірник цього видання зберігається у ВБЗІК у складі колекції бібліотеки КДА.

Видання 1783 р. «Regiuy nowiciackie» (пагінація [12], 40 с.; формат 4°; у каталозі Я. Запаска, Я. Ісаєвича та у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає) не є в точному значенні підручником, але його можна віднести до категорії навчальних посібників, оскільки воно містить обов'язкові для заучування та виконання правила поведінки та розпорядок дня послушників. До польськомовного тексту вставлено церковнослов'янською та латинською мовами без перекладу окремі слова та словосполучення, що є назвами молитов, ритуальних дій тощо, а також цитати зі Святого Письма. У ВСРВ зберігається один примірник цього видання з записом про приналежність новіціату Білостоцького василіанського монастиря («Pro noviciatu Białostocensi Ord. S. B. M.»), а також власницькою печаткою з написом «Елисей Кипріянович Тругубовъ».

У Почаєві друкувалися твори, що не належать до категорії підручників або посібників, але безпосередньо стосуються навчального процесу. Це тези доповідей з філософії, логіки, догматичної та моральної теології та інших дисциплін, які виголошувалися у школах або монастирях Володимира, Підгірців, Луцька тощо. Так, 1762 р. було надруковано «Propositiones philosophicae, de triplici cogitationis specie, ex libris elementorum desumptae, artis logicae» учня василіанської школи у Володимирі А. Б. Марковського (Aloisy Bartłomiej Markowski): фоліація [13] арк.; формат 4°; у каталозі Я. Запаса, Я. Ісаєвича та у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. У ВСРБ зберігається два примірники цього видання. На одному з них є цікавий посторінковий дарчий запис дерманського та дубенського архімандрита василіанина Олександра Йодка бібліотеці Дубенського монастиря від 29 квітня 1763 р.: «Ego Alexander Jodko ODBMi Archimandrita Dermanensis Dubnensis et Sanctæ Crucis Hunc Libellum Applico Bibliothæcæ Monasterij Dubnensis Archimandritatis In Perennom Sanctæ Matri Religioni Gratitude A. 1763 D. 29 Aprilis»¹³.

Приблизно в той самий час було надруковано тези доповіді ієромонаха Підгорецького василіанського монастиря (нині у Бродівському районі Львівської області) Граціана Парницького (Gracyan Parnicki), присвячені сину краківського воєводи Вацлава Жевуського Северину (Wacław Piotr Rzewuski; 1706–1779; Seweryn Rzewuski; 1743–1811), «Propositiones ex theologia dogmatico-liturgico-scholari [i. e. morali]»: фоліація [14] арк.; формат 4°; бібліографія: Estreicher, t. 26, s. I–II; Запаско, Ісаєвич, 2782. У примірнику, що зберігається у ВСРБ, на титульному аркуші у назві слово *scholari* виправлено на слово *moralis*. Рік видання не вказано, але за біографічними відомостями про меценатів, наведеними у присвяті, тези було виголошено та надруковано між 1762 і 1768 рр., можливо в 1765 р., як написано чорнилом внизу на титульному аркуші.

Імовірно, 1780 р. вийшла друком збірка тез доповідей монахів Підгорецького монастиря Ордену василіан, присвячена Юзефові Жевуському (Józef Rzewuski; 1739–1816), «Propositiones ex universa recenti

eclectica philosophia selectæ», видана без зазначення місця та року видання (за бібліографією – видано в Почаєві): фоліація [32] арк.; формат 4°; бібліографія: Запаско, Ісаєвич, 3052; у «Bibliografii Polskiej» К. Естрайхера немає. До збірки увійшли тези з логіки, онтології, психології, теології, фізики, астрономії, захист яких повинен був відбутися в Підгорецькому монастирі 12 травня 1780 р. Примірник цього видання зберігається у ВСРБ.

Огляд представлених у НБУВ латиношрифтих видань навчального змісту, надрукованих у Почаєві у перше століття діяльності монастирської друкарні, дає підстави зробити висновок про досить широкий спектр навчальної літератури, що друкували почаївські василіани на потреби навчальних закладів, парафіяльних священників і пастви. Для шкіл, колегій, гімназій друкувалися підручники та посібники з різних дисциплін: філософії, риторики, латинської та інших мов, історії, географії, математики, фізики (дві останні у НБУВ не представлені) тощо. Для християнського виховання парафіян різного віку видавалися катехізиси та різноманітні збірники під назвою букварів, до складу яких входили молитви, релігійні пісні та інші необхідні відомості. Характерною особливістю європейської друкарської продукції навчального змісту в аналізованій період, більшою мірою у XVIII ст., меншою – на початку XIX ст., було те, що значну кількість видань складала передруки старих підручників. Почаївські василіани також підтримували цю традицію. Однак дидактичний матеріал з часом поступово оновлювався, що можна прослідкувати на прикладі проаналізованих видань, особливо тих, які з'являлися на вимогу часу зі змінами адміністративно-політичного характеру. Репертуар Почаївської друкарні потребує подальшого вивчення, а наявні у НБУВ примірники – продовження їх всебічного історико-книгознавчого аналізу.

¹³ С. Мишук подає інформацію, що кількома днями пізніше, 3 травня, названий архімандрит подарував тому самому монастирю два рукописні теологічні трактати XVIII ст., на сторінках яких було зроблено відповідні записи. Див.: *Мишук С. М.* Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XIX ст. Волинського державного крайознавчого музею в Житомирі кін. XIX – поч. XX ст.: короткий огляд матеріалів з фондів Інституту рукопису НБУВ // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук. пр.* – К., 2002. – Вип. 5. – С. 125–133.